

HERGER Csabáné
egyetemi tanár, az MTA doktora
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2022.06.01.01

Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között

Egy interdiszciplináris kutatás kérdéseiről és módszereiről

Parallels between the Judaeo-Christian and Roman Legal Roots of our Legal Culture Questions and Methods of an Interdisciplinary Research

On 3 June 2022, the Faculty of Law of the University of Pécs hosted an interdisciplinary conference, where linguists, ancient historians, Roman jurists, rabbinical jurists, canon lawyers, legal philosophers and legal historians discussed the question, the influence of the Old and New Testament legal orders on the European legal culture, and the extent to which there is a parallel between the biblical and Roman legal roots of our legal culture. This volume contains 15 papers whose authors have contributed to this multifaceted discussion of this vast subject in the framework of the research project 'The Legal Relevance of the Vetus et Novum Testamentum. Parallels between the Jewish-Christian and Roman Law Roots of our Legal Culture' of the Dezső Márkus Research Group for Comparative Legal History. In this introductory paper, the research questions and methodology are presented by the project leader.

Keywords: *European legal culture, Biblical legal order, Roman law, comparative law, historical comparison*

1. Téma felvetés

A *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum (Lex Dei)*¹ minden bizonnyal az európai jogi kultúra első jogösszehasonlító alkotása. A latin nyelvű, valószínűleg itáliai területről származó késő-antik gyűjtemény, melynek eredeti címe nem ismert, ószövetségi jogi rendelkezéseket, illetve azok római jogi párhuzamait tartalmazza. A 16 cikkelyből álló mű szerkezete a Tízparancsolat² második kötéblájának felosztását követi, azaz a szerző – a 19. századi történeti jogi iskola meghatározó romanista tudósának, *Friedrich Carl von Savigny*nak a szemléletmódjával³ szemben – nem a római jog intézményeit és elveit, hanem a *Vetus Testamentum* rendelkezéseit tekintette sarokkönek, amely ezért az összehasonlítás kiindulópontját képezte: az idézett bibliai szövegrészek a *Tóra* II-V. könyveiből származnak, míg a római jogi források a *Codex Gregorianus* és a *Codex Hermogenianus* tartalmába, továbbá öt jogtudós (*Papinianus, Paulus, Gaius, Ulpianus* és *Modestinus*) munkáiba engednek betekintést. A mű keletkezéstörténete és szerzőjének a személye kapcsán több álláspont is kialakult. Bár korábban egyesek kétségbe vonták a szerző zsidó voltát,⁴ a mű általános célja nehezen lenne vitatható: a szerző azt mutatta be, hogy a bibliai jogi tradíció nem csak hogy számos tekintetben összeegyeztethető a római joggal, hanem annál sokkal ősibb is.

1 II. Mózes 20: 1-12, *Mosaicarum et romanarum legum collatio*.

2 II. Mózes 20: 1-17.

3 SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 166.

4 CORCORAN, *Collatio legum Mosaicarum et romanarum* 1., lásd továbbá JACOBS, *Papinian commands onething, our Paul another* 85-99.

A *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, melynek második szövegkiadását *Theodor Mommsen* gondozta,⁵ egyedülálló jellegét elsősorban szerzője szemléletmódjának köszönheti. A későbbi évszázadok kanonistáinak műveiben az ó- és újszövetségi jogintézmények magyarázatához a római jog rendszerezését és fogalmait is felhasználták amellet, hogy számos római jogi intézményt és elvet kölcsönöztek az egykori *Imperium Romanum*tól. Jó példa erre a középkori egyházjog első átfogó gyűjteményének tekinthető *Decretum Gratiani* (1140), melynek tartalmában *Móra Mihály* szerint⁶ világosan kimutathatók a bibliai és a római jogi gyökerek is, vagy a *Henry Bracton* nevéhez köthető *De legibus et consuetudinibus Angliae* című *common law*-összefoglalás a 13. század derekáról, melyben az igazságos bíróról szóló tanítás szavait olvasva kétségtelen, hogy a kanonista szerző – *Iustitia* mellett – behatóan ismerte *Salamon* bölcsességét is a Példabeszédek könyvéből.⁷ Ez a munkamódszer a római jog recepciójának következtében az európai jogi kultúrában, és így hazai jogtudományban is általánossá vált nem csak a kanonisztikában, hanem az új kor évszázadaiban attól elkülönülő világi jogban is. A bibliai elvek nem egyszer elfelejtődtek, vagy csak a háttérben, a normatartam morális indokolásában volt csekély szerepük azokon a jogterületeken (elsősorban a házassági köteléki jogban), amelyek a szekularizáció koráig felekezeti jogalkotási és jogalkalmazási hatáskörbe tartoztak. Egyéb esetben azonban rendszerint akkor sem az ó- (vagy új)szövetségi szöveghelyre, hanem a párhuzamos római jogi elvre vagy intézményre hivatkoztak, ha nyilvánvaló volt, hogy a kettő forrás között sok évszázados előny mutatkozott a *Vetus Testamentum* javára.

Ez a megközelítés napjainkig megfigyelhető a jogi szakirodalomban. Tipikus példa lehet az emberi méltóságnak vagy jogegyenlőség elvének a kérdése. Miközben a *Genesis* könyve szerint az *Isten* képmására megformált,⁸ még büntelen embert Teremtője a földön uralmi pozícióba⁹ helyezte, amely az istenképüsből adódó emberi méltóságát tükrözte, a *dignitas humana* fogalmát rendszerint az antik természetjogra vagy a reneszánsz bölcselőre, *Pico della Mirandola*ra, esetleg *Aquinói Szent Tamás* műveire vezetnek vissza,¹⁰ figyelmen kívül hagyva vagy elhanyagolva azt a tényt, hogy a katolikus egyházatya a *Genesis* könyvének tanítását behatóan ismerte. Ehhez hasonlóan az emberi méltóságból fakadó, és ezért kivétel nélkül minden embert megillető jogegyenlőség elve sem modern találmány, hanem a Szentírásen alapuló jogrendben – üdítő kivételként az ókori keleti kultúrák között – már világosan kimutatható:¹¹ az *Isten* és ember közötti szövetségek sorában a *Noéval* kötött szövetség¹² *Noé* minden utódjára, azaz a földet az özönvíz után benépesítő minden emberre kiterjedt, életük egyaránt és ugyanolyan mértékben védelmet élvezett, majd a *Mózes*szel kötött szövetség hatása az egy családból néppé vált Izraelre vonatkozóan abban is megjelent, hogy a *ius divinum* nem tett különbséget sem magánjogi, sem büntetőjogi szempontból az e jogrendnek alávetett nép tagjai között társadalmi állás alapján. Sőt, a (rab)szolga nem dolog (*res*), hanem – mélt-

5 MOMMSEN, *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio* 107-198.

6 MÓRA, A házassági kereseti jog eredete és kialakulása 791.

7 BRACON, *De legibus et consuetudinibus Angliae* (On the Laws and Customs of England). *Salamont*, mint igazságos bírót lásd 1. Királyok 3:16-28.

8 I. Mózes 1:26.

9 I. Mózes 1:28.

10 HALMAI, Az emberi jogok igazolása 20-37.

11 Lásd hozzá BARCSI, Az emberi méltóság filozófiája.

12 I. Mózes 8:20-21.

tósággal rendelkező – személy volt az ókori zsidó jogban, a leggyengébbek (méhmagzat, újszülött, testi vagy értelmi fogyatékosokkal élők, özvegyek, árvák, jövevények) pedig különös jogvédelemben részesültek. Mindez különösen azért érdekes, mert a hazai és külföldi jogi szakirodalom szinte kivétel nélkül az antik bölcselőkre és a római jogra hivatkozik a jogegyenlőség elve tekintetében is, miközben a rabszolgaság intézménye és a természetjogból fakadó jogegyenlőség közötti ellentétét sem *Arisztotelész*, sem *Iustinianus* nem tudta feloldani, mint ahogy azzal is adós maradt az antikvitás jogi kultúrája, hogy a fogyatékkal születetteket vagy a nem kívánt méhmagzatokat illetve újszülötteket védelemben részesítse. A kézenfekvő példák sora folytatható azzal, hogy az *auditur et altera pars*¹³ vagy az *unus testis, nullus testis*¹⁴ elvet is csupán a római jogi kultúrából szokás levezetni, miközben a *Tóra* mindkét elvet több helyen is tartalmazza, majd lezárható – a témafelvetés szűk keretei között – azzal, hogy az ideális államról a *Vetus Testamentum* – sok évszázaddal a római kevert köztársasági alkotmány kibontakozása előtt – adott már egy képet a 72. Zsoltárban, illetve abban a sajátos „fékeket és ellensúlyokat” tartalmazó rendszerben, amely az ókori zsidó államban a főpapi, a királyi és a próféta funkció hármában jó esetben megjelent.

2. A kutatás célja

A kutatás abból az alapállításból indul ki, hogy (világi) jogi kultúránknak indokolatlanul háttérbe szorított és a kortárs hazai jogtörténet-tudományban alig kutatott gyökerét képezik az Ó- és az Újszövetség elvei és intézményei.¹⁵ Ezek közül számosat újra felfedezett és hangsúlyozott a protestáns etikára támaszkodó természetjogi hullám¹⁶ a 16. század második felétől, megalapozva a modernizáció folyamatát a korai polgári forradalmakat követően, azonban a felvilágosult észjogból a radikális polgári forradalmak után – mintegy ellenhatásként – egy párhuzamos, szekularizált értékrendszert vezettek le.¹⁷ Ezt a kettős, a követett modell függvényében elszíneződő jogi kultúrát a 20. század második felétől a szovjetblokk országaira rákényszerített monolit ideológia szorította prés alá, míg az elmúlt három évtizedben egy újabb, univerzális jellegű *Kulturkampf* bontakozott ki, amely már azért zajlik, hogy jogi kultúránk legrégebbi rétegének elemei ne csak háttérbe szoruljanak, hanem el is felejtődjenek. Üdítő színfolt a legújabb külföldi szakirodalomban az a pár mű, illetve sorozat, melyek a bibliai erkölcsi és jogi normáknak az európai jogi gondolkodásra gyakorolt hatását mutatják be.¹⁸

13 Lásd hozzá: „*Igaza van annak, aki elő a perben; mígnem eljő az ő peresfele és megvizsgálja őt.*” Példabeszédek 18:17.

14 Lásd hozzá: „*Két tanú vagy három tanú szavára halállal lakoljon a halálra való; de egy tanú szavára meg ne haljon. A tanúk keze legyen első rajta, hogy megöletessék, és azután mind az egész nép keze. Így tisztítsd ki magad közül a gonoszt.*” Deuteronomium 17:6.

15 HACK, Az európai jogi kultúra zsidó-keresztény gyökerei 9-32.

16 HAMZA, Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law 142-152.

17 HERGER, Szakrális kontra szekuláris értékek a polgári modernizáció korában 33-44.

18 Lásd többek között WITTE – HAUKE, Christianity and Family Law; HILL – HELMHOLZ, Great Christian Jurist in English History; COCHRAN – CALO, Agapae, Justice, and Law; DAUBE, Studies in Biblical Law; DOMINGO, God and the Secular Legal System; BOURDIGNON – MORGENSTERN – TIETZ, Mannlich und weiblich schuf Er sie; DECOCK – OOSTERHUIS, Great Christian Jurists in the Low Countries; DREISBACH – HALL, Great Christian Jurists in American History; REYNOLDS, Great Christian Jurist and Legal Collections in the first Millennium; DESCAMPS – DOMINGO, Great Christian Jurists in French History; DOMINGO – MARTÍNEZ – TORRÓN, Great Christian Jurists in Spanish History; VALLAURI – DILCHER, Christentum, Säkularisation und modernes Recht 1-2.

A kutatás célja az, hogy a Ó- és az Újszövetség jogi relevanciáját¹⁹ vizsgálva a hazai jogtudományban is felhívjuk a figyelmet azokra a párhuzamokra, amelyek jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között fennállnak, bemutassuk, hogy továbbélésük mennyiben és hogyan befolyásolta a jogászai gondolkodásmód, valamint az egyes jogintézmények alakulását, és hangsúlyozzuk azt a kétségtelen történeti szerepet, amit az első erkölcsi tartalmával, a második rendszerteremtő képességével töltött be, illetve tölthet be ma is.

3. A kutatás munkamódszere és aktualitása

A kutatás alapvetően összehasonlító jogtörténeti munkamódszert alkalmaz. A történeti kutatás a 18-19. század fordulója óta elfogadott, sőt szükségesnek tekintett feltétele volt a jogtudomány filozófiai megalapozásának és a szerves jogfejlesztésnek, melyet a jogtudomány művelésének munkamódszereként elsőként a német történeti jogi iskola (*Historische Rechtsschule*) képviselői vettek igénybe. A 19. század korai évtizedeiben ugyanakkor már fontos szerephez jutott a jogösszehasonlítás is, többek között a kanti tanokat követő *Paul Johann Anselm von Feuerbach* munkásságában, aki – az egyetemes, történeti szemléletétől eltávolodva – a hatályos jogok intézményeinek összevetésére helyezett hangsúlyt.²⁰ Bár voltak a jogösszehasonlításnak (praktikus, nem pedig tudományos) előzményei, mégis a romantika korának szülötte: programja közel állt a nyugati bölcelet általános törekvéséhez, történeti világfelfogásunk formálódásának vizsgálatához.²¹ A történeti és az összehasonlító jogi vizsgálat együttes alkalmazására a 16-18. századi protestáns természetjogászok körében, majd a 18. század utolsó évtizedeitől a történeti jogi iskola előfutárainak körében már volt példa, a századforduló után pedig a jogi partikularizmus (római jogi és germán jogi, továbbá hűbéri jogi és egyházi jogi intézmények és elvek egymás mellett élése illetve összefonódása) szükségszerű következményeként rendszeresen előforduló kutatási módszerré vált Európa szerte.

Azt, hogy a 21. század második évtizedében is fontos szerepe lehet a történeti jogösszehasonlító kutatásoknak, könnyen igazolhatjuk a közelmúlt politikai eseményeivel is. Az Európai Gazdasági Közösség létrehozásáról szóló, 1957. március 25-én aláírt Római Szerződés hatvanadik évfordulójára számos ünnepséget szerveztek. A jubileumi rendezvényekhez kapcsolódik az Európai Unió 27 tagállama, az Európai Tanács, az Európai Parlament és az Európai Bizottság vezetőinek nyilatkozata, amelyet 2017. március 25-én írtak alá: a Római Nyilatkozat 4. bekezdésében az aláírók kijelentették, hogy „Együtt van a legjobb esélyünk arra, hogy (...) megvédjük közös érdekeinket és értékeinket” a globális folyamatokkal szemben, melyek „egyenként háttérbe szorítanak országainkat”.²² A Nyilatkozatban megfogalmazott programpontok közvetett módon kifejeznek egy közös értékírányultságot, ahogy ezt tükrözi az 1. bekezdés utolsó mondata is: „Az Európai Unió a béke, a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és a jogállamiság elvén alapuló közösség, valamint gazdasági nagyhatalom, amely a világon egyedülálló mértékű szociális védelmet és jólétet biztosít.” A Nyilatkozat azonban nem határoz

19 Lásd hozzá RUFF, Az Újszövetség és a Tóra; RUFF, A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában 123-135.; RUFF, A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei 9-35.; RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa 121-155.

20 FEUERBACH, Idee und Notwendigkeit einer Universaljurisprudenz 378 ff.

21 A téma kifejtését lásd HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 19-34.

22 file:///rome_declaration_2017_hu.pdf.

meg konkrét értékeket és nem szól arról sem, hogy ezek a „szilárd értékek” (lásd: 1. bekezdés 4. mondat) honnan származnak, miből vezethetők le. Különösen annak fényében szembetűnő ez a hiányt, hogy – míg Európa egy nemzetek fölötti intézményrendszer fölépítésén fáradozik – állandósulni látszik a társadalmi vita: létezik-e egy az európaiakat meghatározó közös identitás vagy a nemzetek (jogi) kultúrája úgy illeszkedik csak egymáshoz, mint agyag a vashoz?

A történeti jogösszehasonlítást mint módszert kiegészíti a jogfilozófia, a jogelmélet és a kánonjog munkamódszere, amelyet a kutatás sajátos tárgya tesz szükségsszerűvé. A történeti jogösszehasonlítás a projekt négy éve alatt a teljesség igényével nem lehet elvégezni. Ezért azokat a jogelveket és jogintézményeket tesszük a kutatás tárgyává, melyek hatályos jogunkban is megjelennek. Ehhez a munkamódszerhez Hamza Gábor magyar nyelven először 1985-ben publikált, a hazai összehasonlító jogtörténet-tudomány tekintetében alapműnek számító monográfiájában tett megállapítása szolgálat tudományos alapot: a szerző azt állítja, hogy az antik jogok specialistái és a modern jog összehasonlításával foglalkozó tudósok nem építettek „az összehasonlítás lehetőségének hidat az antik jogok és a modern jogok intézményeinek vizsgálatánál”, és a jogösszehasonlítás antik előzményeit még azok is figyelmen kívül hagyták, akik annak szükségességét a modern jogoknál hangsúlyozták.²³ A projekt tehát a hídépítés feladatára vállalkozik a modern jogintézmények illetve jogelvek és zsidó-keresztény, valamint római jogi előzményeik között.

4. A kutatási eredmények hasznosulása

2022. június 3-án a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara adott otthont „*A Vetus et Novum Testamentum Jogi Relevanciája – Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című interdiszciplináris konferenciának, amelyen nyelvészek, ókortörténészek, római jogászok, a rabbinikus jogtudomány ismerői, kánonjogászok, jogfilozófusok és jogtörténészek vitatták meg azt a kérdést, hogy milyen hatással volt az ó- és újszövetségi jogrend az európai jogi kultúrára, és mennyiben van párhuzam jogi kultúránk bibliai és római jogi gyökerei között.

Ez a kötet tizenhat írást tartalmaz. E bevezető tanulmányon túl tizenkét szerző a 2022. június 3-i konferencián megtartott előadása, illetve egy szerző korreferátuma tanulmánnyá bővített változatával járult hozzá a hatalmas téma több szempontú megvitatásához a K138899 azonosító számú OTKA kutatási projekt (2021–2025) keretében, míg két szerző, P. Szabó Béla egyetemi tanár és Nagy Péter adjunktus más fórumon megtartott előadását bővítette tanulmánnyá a szerkesztők kérésére, hogy a kötet tematikájába remekül illeszkedő, értékes munkájukkal gazdagítsák azt.

A projektteam tagjai köszönettel tartoznak a PTE ÁJK dékánjának, Fábrián Adrián egyetemi tanárnak a projekt befogadásáért és a konferencia-helyszín biztosításáért, Hamza Gábor emeritált egyetemi tanárnak, az MTA rendes tagjának, Kecskés László egyetemi tanárnak, az MTA rendes tagjának és Benke József egyetemi docensnek, az MTA doktorának az egyes szekcióik moderálásáért, valamint a konferencia előadóinak, illetve e kötet szerzőinek a közös gondolkodás lehetőségéért.

A templómépítő, államszervező és természettudós király, Salamon, akinek a zsidó-keresztény kultúrkörben az ószövetségi Szentírás két bölcséleti könyvét (a Példabeszédek és a Prédikátor könyvét),

²³ HAMZA, Jogösszehasonlítás és antikvitás 44-50. A mű második, bővített kiadása 1998-ban jelent meg *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek* címmel. A munka angol nyelven 1991-ben jelent meg *Comparative Law and Antiquity* címmel.

a 72. és a 127. Zsoltárt és nem utolsó sorban a világirodalom talán legszebb szerelmi költeményét, az Énekek Énekét tulajdonítják, frappáns egyszerűséggel állapította meg, hogy „*a sok könyvek írásának nincs vége, és a sok tanulás fáradságára van a testnek*”.²⁴ Minden bizonnyal mélyen érzi e figyelmeztetés komolyságát az, aki korlátozott életidejéből évtizedeket fordított a tudomány művelésére. Mivel azonban a törvényközvetítő és bírói hatalmat is gyakorló Mózes azt a tapasztalatot is örökségül hagyta számunkra, hogy e fáradságos tevékenységnek a haszna lehet maradandó, e tanulmánykötet szerkesztését befejezve az ő fohásza kívánkozik záró akkordul: „*a mi kezünknek munkáját tedd állandóvá nekünk, és a mi kezünknek munkáját tedd állandóvá!*”²⁵

Felhasznált irodalom és források

- BARCSI Tamás: Az emberi méltóság filozófiája. Budapest 2013
- BOURDIGNON, Christian – MORGENSTERN, Matthias – TIETZ, Christiane: Mannlich und weiblich schuf Er sie. Vandenhoeck & Ruprecht 2011
- BRACON, Henry de: De legibus et consuetudinibus Angliae (On the Laws and Customs of England)
<https://amesfoundation.law.harvard.edu/Bracton/Framed/mframe.htm> (letöltés: 2021. 12. 12.)
- COCHRAN, Robert F. Jr. – CALO, Zachary R.: Agapae, Justice, and Law. Cambridge 2017
- CORCORAN, Simon: Collatio legum Mosaicarum et romanarum. In: BAGNALL, R. S. – BRODERSEN, Kai – CHAMPION, Craig B. – ERSKINE, Andrew – HUEBNER, Sabine R.: The Encyclopedia of Ancient History. Chichester 2013
- DAUBE, David: Studies in Biblical Law. Cambridge 2015
- DECOCK, Wim – OOSTERHUIS, Janwillem: Great Christian Jurists in the Low Countries. Cambridge 2021
- Decretum Gratiani. In: Medieval Canon Law Virtual Library. <https://web.colby.edu/canonlaw/>
(letöltés: 2021. 12. 12.)
- DOMINGO, Rafael: God and the Secular Legal System. Cambridge 2016
- DESCAMPS, Olivier – DOMINGO, Rafael: Great Christian Jurists in French History. Cambridge 2019
- DOMINGO, Rafael – MARTÍNEZ – TORRÓN, Javier: Great Christian Jurists in Spanish History. Cambridge 2018
- DREISBACH, Daniel L. – HALL, Mark David: Great Christian Jurists in American History. Cambridge 2019
- FEUERBACH, Johann Paul Anselm Ritter von: Idee und Notwendigkeit einer Universaljurisprudenz. In:
FEUERBACH, Ludwig (szerk.): Anselm Feuerbachs Biographischer Nachlaß II. Nürnberg 1853. 378 ff.
- HACK Márta: Az európai jogi kultúra zsidó-keresztény gyökerei. Díké 2017/1. sz. 9-32.
- HALMAI Gábor: Az emberi jogok igazolása. In: TALLÁR Ferenc (szerk.): Az emberi jogok és az európai tradíció. Budapest 2002, 20-37.
- HAMZA Gábor: Jogösszehasonlítás és antikvitás. Budapest 1985
- HAMZA Gábor: Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law. Fundamina 16/2010, 142-152.
- HERGER Csabáné: A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulás és rendszere a német jogfejlődés tükrében. Passau 2017

24 Prédikátor 12:12.

25 90. Zsoltár 17.

- HERGER Csabáné: Szakrális kontra szekuláris értékek a polgári modernizáció korában. *Díké* 2017/1. sz. 33-44.
- HILL, Mark – HELMHOLZ, R. H.: *Great Christian Jurist in English History*. Cambridge 2017
- HYAMSOM, Moses.: *Mosaicarum et romanarum legum collatio*. With introduction, facsimile and transcription of the Berlin codex, translation, notes ad appendices. 1913 Oxford
<https://archive.org/details/cu31924029129876/page/n5/mode/2up> (letöltés: 2021. 12. 12.)
- JACOBS, Andrew S.: 'Papinian commands onething, our Paul another': Roman Christians and Jewish law in the *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. In: ANDO, Clifford – RÜPKE, Jörg (szerk.): *Religion and Law in Classical and Christian Rome*. Stuttgart 2006, 85-99.
- MÉSZÁROS István: *Bibliai államelmélet*. Budapest 2015
- MOMMSEN, Theodor: *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio*. In: KRÜGER, Paul (szerk.): *Collectio Librorum Iuris Anteustiniani*, 3. kötet, Berlin 1890, 107-198.
- MÓRA Mihály: A házassági kereseti jog eredete és kialakulása. In: Notter Antal emlékkönyv. Budapest 1941
- REYNOLDS, Philip L. (szerk.): *Great Christian Jurist and Legal Collections in the first Millennium*. Cambridge 2019
- Római Nyilatkozat 2017. március 25. file:///rome_declaration_2017_hu.pdf (letöltés: 2021. 12. 12.)
- RUFF Tibor: A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában. *Studia Biblica* 2020/1. sz. 123-135.
- RUFF Tibor: A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei. *Studia Biblica* 2021/1. sz. 9-35.
- RUFF Tibor: A Misna Szanhedrin traktátusa. *Studia Biblica* 2021/2. sz. 121-155.
- RUFF Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. Budapest 2009
- SAVIGNY, Friedrich Carl von: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg 1840 (első kiadás: 1814)
- SZENT BIBLIA (fordította: KÁROLI Gáspár). Budapest 2004
- VALLAURI, Luigi Lombardi – DILCHER, Gerhard: *Christentum, Säkularisation und modernes Recht 1-2*. Nomos 1981
- WITTE, John Jr. – HAUKE, Gary S.: *Christianity and Family Law*. Cambridge 2017.